

Det uendeligt store og det uendeligt små – samt de 97 københavnere i Præstø

Knud Pranges afskedsforelæsning på Københavns Universitet

Knud Prange

Fortid og Nutid december 2000, s. 288-298

Den 15. juni 2000 holdt lederen af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet Knud Prange sin afskedsforelæsning. Han søgte her at give en karakteristik af lokalhistoriens muligheder, fordele og farer og understregede især den brede kildesøgning, der muliggør sammenkædning af oplysninger på individniveau. Herved åbner den lokalhistoriske synsvinkel for nye tolkningsmuligheder som kan påvise variationsbredden i historiske forhold og udviklinger. Tankegangen belyses med eksempler fra befolkningsudviklingen i danske købstæder i 1600-1800-tallet, og det konkluderes at lokalhistorien ikke bare er væsentlig for udforskningen af den enkelte bys historie, men også et vigtigt hjælpemiddel for rigshistorikeren. Helhed og del er forskellige, men knyttet uløseligt sammen – studiet af hver part giver ny viden om den anden. Forelæsningen gengives uændret blot forsynet med de relevante noter.

Knud Prange, f. 1930, mag.art., arkivar ved landsarkivet i Viborg 1957-68 og ved landsarkivet i København 1968-70. 1970-2000 leder af Lokalhistorisk Afdeling på Københavns Universitet. Har skrevet en lang række bøger og artikler om heraldiske, slægts- og lokalhistoriske emner, ligesom han 1966-75 var redaktør af *Fortid og Nutid*. Se i øvrigt også interviewet med Knud Prange i *Fortid og Nutid* 2000:1, s. 64-74.

Denne forelæsning vil blive præget af at den dels markerer at jeg falder for aldersgrænsen og dels markerer at ledelsen af Institut for Historie har besluttet at nedlægge Lokalhistorisk Afdeling med udgangen af denne måned. På den baggrund føler jeg det rimeligt at sammenfatte nogle af de lidt mere overordnede synspunkter og opfattelser der har præget aktiviteterne på Afdelingen i de knap 30 år den har eksisteret. Det er ikke min tanke at gå nærmere ind på de mangfoldige arbejdsopgaver som det vil være naturligt for lokalhistorien og lokalhistorikerne at tage op nu og i den fremtid vi kan overskue. Det har jeg gjort løbende i snart 30 år i debatindlæg, artikler og bøger, og mange af disse arbejdsopgaver er desuden demonstreret i *Det STORE i det små* – den bog der mar-

kerede Afdelingens 25-års jubilæum.¹ De fremtidige opgaver har jeg endelig også strejft i Institut for Histories arbejdsrapport nr. 4. Det er det der hedder *Trend eller traume?* Undertitlen er *Lokalhistorisk Afdeling i det næste sekel*, og det lyder jo lidt mærkeligt i dag, men da hæftet udkom i oktober 1999, vidste jeg ikke at Afdelingen skulle nedlægges 3/4 år senere.²

I stedet for at berøre de konkrete arbejdsopgaver vil jeg prøve at se på hvad der mere generelt kan siges til karakteristik af lokalhistoriens muligheder, fordele og farer – som fagområde og som menneskelig relevant aktivitet. Men jeg vil også til sidst give et par små og meget konkrete eksempler på hvordan den lokalhistoriske forskningsspiral kan udfolde sig. Mine tidligere studenter ville ellers blive forbav-

sede hvis ikke jeg forsøgte at demonstrere tesen om at det er halmstråene der viser hvad vej vinden blæser, det er ikke stenene der flytter sig, når vinden skifter.

Da jeg gik i gymnasiet var det almindeligt at bruge Falkenstjernes litteraturudvalg til dansk-undervisningen. Heri indgik Georg Brandes' Shakespeare-studie fra 1870: »*Det uendeligt små og det uendeligt store*« i poesien. Selve titlen er et citat som har en morsom baggrund – det kan man læse om i en artikel af H.P. Rohde i *Magasinet fra Det kongelige Bibliotek* i 1992.³ Det er i denne studie Brandes hævder at det danske drama ikke kan fastholde det uendeligt små og derfor ikke nå til det uendeligt store. Det uendeligt små er det som udgør livet og ligger til grund for enhver sansning, det enkelte er virkeligheden fordi det *er* livet. Hvis forfatteren af forkærlighed for det abstrakte og ideelle og af uvilje mod det sanseligt og legemligt reelle udelader det enkelte, bliver hele situationen abstrakt. Brandes belyser denne tankegang med nærlæsninger af forskellige situationer hos Shakespeare som for eksempel den hvor Henry Percy står klar til at gå i krig og hans kone spørger om hans planer. Hun får ikke noget svar og siger så: Nu brækker jeg din lillefinger Henrik, hvis ej du siger mig den rene sandhed. Og Brandes skriver: »*Dette træk er rent udguddommeligt. Det er kun et par ord, og disse ord er langt fra at udtrykke nogen ophøjet eller mærkelig tanke, eller endog blot en tanke, men dog ligger der i dem en hel situation.*«

Brandes fortsætter med at analysere hvordan det lykkes Shakespeare fra det uendeligt små at nå det uendeligt store og i kraft af det enkelte at nå til det almene: sansningen sammenfatter de uendeligt små ting som indeholder det uendeligt store i hvilket tanken udmunder når man søger en hel historisk epokes årsag og ideal. Her har

Brandes næsten skitseret et helt program for en lokalhistorisk undersøgelse; det vil jeg gerne vende tilbage til om lidt.

Kritikeren og litteraturhistorikeren Georg Brandes er måske den første til at påpege denne sammenhæng mellem det uendeligt små og det uendeligt store, men han er bestemt ikke ene om at se og føle sammenhængen. Inden for de sidste par måneder er jeg løbet ind i vidnesbyrd herom formuleret af 3 vidt forskellige kunstnere. I Det kongelige Teaters program for La Bohème, sæson 1999-2000 citeres Puccini for udsagnet: »*Jeg elsker de små ting og ønsker at skrive de små tings musik*«. Måske er det netop derfor Bohème er blandt de tre mest opførte operaer i verden. I en anmeldelse den 13. maj i år af Elisabeth Fabritius' bog om Michael Ancher og det moderne gennembrud 1880-90 fortælles at Henrik Pontoppidan skænkede Ancher et dediceret eksemplar af sin bog *Landsbybilleder* og i en brevvexling understregede kunstneren det, der for ham var det væsentlige i indsatsen. »*Midlerne til at udtrykke de kunstneriske Ideer saa klart som muligt har jo den allerstørste Betydning for os; disse Detailler maa jo naturligvis lyde for Andre som gjorde man en Biting til en Hovedsag, men det er for os netop en Hovedsag*«. Og endelig blev Ib Michael i et interview spurgt om hvorfor *Prins* var den første af hans romaner der slog igennem i udlandet, og forfatteren svarede: »*Måske fordi det mest universelle er det ultra-lokale*«.

Der er virkelig meget der taler for at de små ting – bitingene – det ultra-lokale har betydning og kraft når man søger mod det universelle. Der er derfor god grund til at se nærmere på Brandes anvisning på hvordan man kommer fra det små til det store – det jeg før kaldte et helt program for en lokalhistorisk undersøgelse.

Hvis jeg skal formulere Brandes' an-

visning i vendinger og termer hentet fra historikerens arbejdsliv, vil jeg opstille følgende 3-punktsprogram:

1. Først en omhyggelig iagttagelse af enkeltheder – selvfølgelig udført med kildekritisk nøjagtighed.
2. Dernæst en sansning af enkelthederne dvs. en tolkning af dem i lyset af en problemstilling.
3. Endelig en opbygning, dvs. en sammenfatning til en helhed, og her vil der ofte for en lokalhistoriker indgå en sammenligning med andre lokaliteter ud fra en helhedsbetragtning.

Nu er det sjældent sådan at man blot begynder med punkt 1 fortsætter med 2 og slutter med 3 hvorefter der foreligger en færdig afhandling. Typisk vil man under arbejdet med sammenfatningen revidere sine problemstillinger for derpå at inddrage flere kilder, hvad der igen forandrer sammenfatningen og så videre. På den måde kommer der gang i hvad jeg har kaldt en forskningsspiral,⁴ og den skal måske gennemløbes flere gange før undersøgelsen er afsluttet. Jeg vil om lidt give et eksempel herpå.

Mange vil sikkert sige at dette program ikke adskiller sig synderligt fra arbejdsmåden for andre historikere – rigshistorikere, økonomiske historikere eller hvad man nu kan nævne af bindestregshistorikere. Det skal nok også være rigtigt, men jeg mener at der i praksis kan være tale om betydelige forskelle. Dertil kommer at lokalhistorikeren ideelt set stræber efter at analysere, opfatte og fremstille *sin* lokalitet som en helhed. Det vil sige at han får brug for stort set alle de andre historiske discipliner – økonomisk historie, socialhistorie, kirkehistorie, mentalitetshistorie osv. – de bliver hjælpevidenskaber for ham. Ingen nok så godt uddannet kan være specialist på alle disse områder, og det er derfor – fremhæver de engelske historikere ved

universitetet i Leicester – at lokalhistorien er det sidste tilflugtssted for ikke-specialisten.⁵

Når det gælder det første punkt – indsamlingen og iagttagelsen af enkelthederne – er lokalhistorikerens tema ofte så afgrænset i rum og måske også i tid at han i praksis har mulighed for at gennemarbejde endog meget store dele af det relevante kildemateriale. Ideelt set selvfølgelig helst det hele. I mangfoldige tilfælde vil forskningsopgaven endda tvinge ham til en meget bred kildesøgning, og herved får han ofte den glædelige oplevelse at opdage kilder, hvis existens eller indhold han ikke vidste om på forhånd. Og det får meget nemt særdeles store konsekvenser for problemstillinger og helhedsopfattelse. Her gælder dog sætningen: Heldet træffer den velforberejede. Jo bedre man er orienteret i arkivernes verden, des »heldigere« er man. Og den gode lokalhistoriker *er* bredt orienteret. Den der arbejder med f. ex. et landsomfattende emne kan fristes til – eller af tidsmæssige grunde være nødt til – at holde sig til nogle få kilder eller kildeserier. Hvis lokalhistorikeren gjorde det, ville det ofte have fatale konsekvenser, hvad en del ældre lokalhistorie kan vise eksempler på. Men altså, den gode lokalhistoriker kan eller skal se sig godt om på bibliotekerne, i arkiverne, på museerne og i terrænet. En sådan åben og alsidig orientering er en sund modvægt mod vanetænkning og forudfattede meninger – egne eller andres. Og her gælder hvad den norske historiker, professor Kåre Lunden har sagt, at »*endelig bør beskjedneheit, i tydinga sterk respekt for opparbeidd fagleg autoritet, neppe reknast mellom dei vitskaplege kardinaldydar!*«⁶

Selvfølgelig bør lokalhistorikeren behandle sine kilder med den sædvanlige kildekritiske omhu. Her tænker jeg først og fremmest på de helt selvfølgelige og uomgængelige spørgsmål som: Er kilden ægte, er den primær el-

ler sekundær, er det en førstehånds- eller en andenhåndskilde osv.? For berettende kilder er spørgsmålene helt afgørende, men en meget stor del af lokalhistorikerens skriftlige kilder vil ofte være administrative akter: lensjordebøger, skattelister, kirkebøger, skifteprotokoller. Og så er det som regel ikke den slags spørgsmål der giver anledning til betænkeligheder og onde drømme. Lokalhistorikerens kilder vil meget ofte være ægte, primære, førstehånds osv. De rejser derimod et andet problem som fører over til punkt to i forskningsprogrammet.

Historikere har traditionelt arbejdet meget med de netop nævnte problemer, men har måske undertiden lagt for ringe vægt på tolkningen.⁷ For lokalhistorikeren er den helt afgørende. For navnlig de administrative kilder gælder som en selvfølge at de ikke kan tolkes med rimelighed uden et vist kendskab til administrationshistorie og administrativ praksis.

For at tage et ganske banalt eksempel. Hvis en persons alder i en folketælling anføres som 41 år, er det ret afgørende at vide, at ifølge instruksen skal »løbende år« medregnes. Personen er altså kun 40 år gammel. Hvis en præst anfører en vielse midt i december 1739, må man vide om præsten daterer efter kalenderår eller kirkeår. Hvis det sidste er tilfældet, så har vielsen altså fundet sted i 1738.

Problemerne kan imidlertid være nok så intrikate. Hvis for eksempel regeringen forlanger indberetninger om et eller andet forhold, så er det meget afgørende for dokumentets sandhedsværdi om man i befolkningen har opfattet det som oplæg til en skat eller afgift eller som et forsøg fra statens side på at afhjælpe brøst og mangler rundt om i landet.

Hertil kommer endnu et tolkningsproblem. Det interessante er ikke altid hvad der står i kilden – jeg vil endda påstå at det mest interessante meget

ofte er hvad der *ikke* står i kilden. Der kan dels være tale om at en kilde bevidst eller ubevidst undlader at give bestemte oplysninger, og det er selvfølgelig gevaldigt vigtigt at være opmærksom på. Men endnu mere interessant er nok de tilfælde hvor den idérige forsker kan aflokke kilden vidnesbyrd om ting og forhold som det slet ikke var tanken at kilden skulle kunne belyse. Lad mig igen tage et meget enkelt tilfælde. Arkivernes skifteprotokoller med deres meget detaljerede boopgørelser er et vidnesbyrd om at staten ville beskytte umyndige arvingers rettigheder – og at den samtidig selv ville opkræve en afgift. For mange embedsmænd gav det tilmed en kærkommen extraindtægt. Det er sjældent på den måde lokalhistorikere vil anvende skifterne i dag. Vi vil studere demografiske forhold, sociale og økonomiske forhold, landbrugshistorie, handelsveje, boligstandard, levevilkår og adskilligt andet, og det er skifterne eminente kilder til. Det er næsten kun fantasien der sætter grænsen, man har for eksempel brugt skifterne til at studere udbredelsen af så forskelligartede ting som pietisme og kaffedrikning. Tricket består selvfølgelig i at lede efter kaffekander og pietistiske bøger i skifterne. Arkivar dr. Johan Jørgensen har i sin herlige bog *Skifter og Testamenter* orienteret om hvordan andre forskere med stor opfindsomhed har udnyttet skifterne.⁸ Det er nok bl.a. derfor John T. Lauridsen skriver om Johan Jørgensen at man forbløffes over hvorfra han henter sine oplysninger frem, og Lauridsen fortsætter: »Oftentimes fra en lokalhistorisk litteratur det ikke er selvindlysende at gå til. Skønt »rigshistoriker« viste han i sine studier hvor meget »lokalhistorien« er historien. At lokalhistorien bedre kan klare sig uden rigshistorien end omvendt.«⁹ Det sidste er stærke ord, men der kan godt fremføres stærke argumenter for påstanden.

Tolkningen af kilderne bør ske i sammenhæng med en problemstilling. Her er et område hvor vel navnlig den ældre lokalhistorie havde mange syn-der på samvittigheden – man har sagt at lokalhistorikerne havde for mange kendsgerninger og for få spørgsmål. Det gælder for eksempel det vigtige problem om befolkningsudviklingen på den enkelte egn eller i den enkelte by. Mange ældre lokalhistorikere lod sig nøje med at konstatere at befolkningstallet enten steg eller faldt, men glemte helt at spørge om hvorfor udviklingen forløb som den gjorde og hvilke følger det fik for lokaliteten. Og svarene på de spørgsmål er måske nok så interessante som konstateringen af en stigen eller et fald.

Hvis folketallet steg kan det have mange og vidt forskellige årsager. Måske blev der ganske enkelt født flere børn pr. ægteskab, og det kunne for eksempel skyldes fald i ægteskabsalder, en ændring i mentaliteten med hensyn til det at få børn eller måske en større frugtbarhed hos kvinderne på grund af bedre fysiske levevilkår. Der kunne være tale om en mindre spædbørndødelighed, og også her kunne ændrede holdninger, bedre levevilkår og sygdomsbekæmpelse (vaccination for eksempel) spille ind. Der kunne også være tale om en generelt lavere dødelighed – kloakering, bedre hygiejne, rent vand, ændrede kostvaner, udbygning af sundhedssystemet. Det er blot nogle af de mest nærliggende spørgsmål som lokalhistorikerne har stillet i de sidste par generationer. Mærkeligt nok har man – når man lige ser væk fra behandlingen af Københavns befolkningsudvikling – næsten aldrig overvejet om et stigende folketal kunne skyldes en mindre fravandring og/eller en større tilvandring til lokaliteten. Jeg skal vende tilbage til dette efter min mening ret oversete problem. Jeg skal blot gøre opmærksom på at forholdet kan være meget drilagtigt. En

industriell udvikling i en by, en opdyrkning i et sogn kan udmærket give anledning til at mange fremmede slår sig ned på lokaliteten, men en forøgelse af folketallet kan også være med til at fremme en industriell udvikling eller frempresse en opdyrkning eller intensivering af landbrugsdriften. Det kan umiddelbart være svært at se hvad der er årsag og hvad der er virkning.

Når man søger svarene på de spørgsmål om befolkningsudvikling som jeg her har ridset op, må man gå helt til bunds i kildematerialet og finde oplysningerne om den enkelte person. I kirkebogen finder man køn, alder, placering i familien og måske dødsårsag, fra folketællingen får man erhverv og aldersfordeling, fra jordebog og skattemister oplysninger om økonomiske forhold som tillige udbygges af skifterne der også kan fortælle om boligstandard suppleret af brandtaxationer og ildstedslister mm. Ved at samle oplysningerne om det enkelte individ fra mange forskellige kilder får man mulighed for at vurdere om der er tale om fald i spædbørnsdødelighed, lavere ægteskabsalder, højere levealder eller hvad man nu tror der kan være tale om. Der vil her være en bestandig vekselvirkning mellem iagttagelse af enkeltheder, tolkning af dem, problemformuleringer og sammenfatning.

Helt afgørende er imidlertid sammenkædningen af oplysninger på individniveau. Her er et af de punkter hvor lokalhistorikerens nærhed til kilderne kan aflokke dem nye oplysninger hvorved han får mulighed for at komme med højt kvalificerede bud på løsning af problemer som interesserer historikere i almindelighed. Det er derfor ikke mærkeligt at også andre historikere har foretaget undersøgelser af denne art – tænkt blot på demografernes såkaldte befolkningsrekonstitutioner. Andre historikere vil ofte kalde sådanne undersøgelser for punktstudier, pilotprojekter, case studies el-

ler i dag måske snarere mikrohistorie, men jeg finder det ret uinteressant hvilken etiket man sætter på lokale undersøgelser. I forskningens verden er det sjældent frugtbart at grave grøfter, og det er da kun herligt at lokalhistoriske synsmåder og metoder kan anvendes af andre forskere.

Undertiden vil der dog kunne være en markant forskel mellem »mikrohistorikerne« og lokalhistorikerne, og den vil ofte vise sig når vi når til den tredje del af forskningsprogrammet. Altså sammenfatningen af de tolkede enkeltiagttagelser til en helhed ofte ud fra en sammenligning med forholdene i andre lokaliteter. Her vil de to slags forskere kunne falde i hver sin grøft. Man har ofte bebrejdet lokalhistorikerne at de klæbede til deres kilder og at de ikke løftede blikket så de så ud over sogne- eller bygrænsen. Og det er da også rigtigt at megen – navnlig ældre, håber jeg da – lokalhistorie er skrevet med skyklapper for øjnene. Det er som om verden udenfor overhovedet ikke har haft betydning for netop den lille danske lokalitet de arbejdede med, den har haft sin helt egen udvikling. Forfatteren synes ikke at have overvejet blot et enkelt øjeblik om det særpræg han fandt i sin lokalitet i virkeligheden var noget der gik igen mange andre steder i Danmark. Jeg har set en forfatter undre sig over så mange skomagere der var i netop hans by; han var ikke klar over at der faktisk var mange skomagere i de fleste danske byer. Det bliver problemet måske ikke mindre af, men det bliver i hvert fald anderledes.

Nogle gange slår denne – skal vi sige enstrengede – holdning over i sin pudsig modsætning hvor man pludselig finder uventede sammenkædninger med rigshistorien. Adskillige byhistorier har således brugt plads på at gengive portrætter af danske konger og dronninger som i visse tilfælde aldrig har sat deres ben i byen, måske dårligt

anet dens existens. Jeg husker også stadig med en vis smerteblandet fryd en passus i en nordvestjysk sognehistorie, hvor forfatteren taler om de tunge tider under holstenervældet i 1300-tallet, men finder en vis trøst i følgende tanke: Hvorfor skulle da ikke også mænd fra disse sogne have været med hin aprilsnat i Randers da Niels Ebbesen vog den kullede greve?

Den anden grøft – den som mikrohistorikerne kan falde i – vil jeg kalde en vis blindhed over for variationsbredden. Mikrohistorikeren vil ofte mere eller mindre bevidst søge det generelle. Han vil for eksempel gerne kunne sige at andelen af selvejere blandt danske bønder i 1400-tallet var på så og så mange procent, at familiemønster og ægteskabsalder i 1700-tallet havde den og den karakter, at bøndernes økonomiske forhold var gode – eller dårlige – i netop denne periode – og så videre.

Her vil jeg gerne komme med et temmelig frisk citat, nemlig fra Palle Ove Christiansens bog *Kulturhistorie som opposition*.¹⁰ Det hedder her: »i hovedparten af historisk tid var Danmark som bekendt nærmere en konglomeratstat hvor det ville være tydeligt for de fleste at den megen tale om de »generelle træk« eller gennemsnit kun sjældent ville give større mening. Ser man nøjere efter – fx ud fra ressource-mæssige, topografiske og socio-kulturelle perspektiver – er det heller ikke inden for overvældende mange emneområder det er forståelsesmæssigt relevant at bruge disse forenklede begreber efter Danmarks grænser af 1864 eller 1920«. Man skal kort sagt passe på at det ikke går én som drengen der druknede i en å der kun var 40 centimeter dyb – i gennemsnit. Han faldt uheldigvis i en hul på 2 meter.

Jeg sagde før at lokalhistorikeren skal være godt orienteret i Danmarks historie i al almindelighed. Det giver ganske enkelt en nødvendig baggrunds-

viden for at han kan få en rimelig forståelse for den lokale udvikling. Det er nødvendigt for at han kan skelne mellem lokalt og generelt, men når han sammenfatter sine tolkninger til en helhed må han være meget påpasselig med ikke uden videre at slutte fra de generelle forhold til de lokale. Som professor Albert Olsen skrev i sin tid: »Hvad der har gyldighed i Aalborg gælder ikke altid i Nakskov«. ¹¹ Det var netop derfor han fandt det af så stor vigtighed at få oprettet et lokalhistorisk institut i København.

Lad os forestille os at en lokalhistoriker beskæftiger sig med befolkningsudviklingen i Præstø fra svenskekrigene i midten af 1600-tallet til omkring år 1800. ¹² Billedet er mistrøstigt. I 1672 synes der at være 435 mennesker i Præstø, så faldt tallet for blot at stige langsomt til 480 i 1801, altså stagnation. For en ordens skyld orienterer vores lokalhistoriker sig hos rigshistorikerne – Gunnar Olsen, Erling Ladewig Petersen og Ole Feldbæk – og han bliver bekræftet i sin opfattelse. Også de taler om befolkningsmæssig stagnation, en stille tid for byerne og nedgangsperiode for flertallet af de danske købstæder. Hvis vores Præstø-historiker ser på de andre sjællandske byer under ét, bliver indtrykket på ny bekræftet. Fra 1645 til 1801 steg deres samlede indbyggertal kun med 700 mennesker – en væxt på ca. 3% på godt 150 år, bestemt ikke imponerende. Løfter vores lokalhistoriker imidlertid blikket så meget at han også ser på de fynske og jyske byer, må han undre sig. I de samme 150 år steg deres samlede indbyggertal nemlig – ikke med 3%, men med ikke mindre end 49%.

Nu har vi bevæget os fra den generelle opfattelse ned til en iagttagelse af enkelthederne, og det giver unægtelig anledning til overvejelser over hvorfor der var en sådan forskel mellem de sjællandske byer og de andre, hvorfor blev

netop Sjælland ramt så hårdt og så langvarigt?

Standard-opslagsværket Trap: *Danmark* har oversigter over de enkelte byers historie. De bygger selvfølgelig på den foreliggende litteratur, og netop derfor afspejler Trap så udmærket det generelle syn på byernes udvikling – eller rettere stagnation. Her er der ikke megen tvivl: den store synder er svenskekrigene. Selvfølgelig nævnes bybrande og pesten i 1711, men det var den svenske besættelse 1658-60 der satte byerne »i knæ for lange tider«.

Der er bestemt ikke tvivl om at årene 1658-60 var en hård belastning for Sjælland, men er det mon forklaring nok – hvordan var situationen for de jyske og fynske byer? Her forholder det sig imidlertid sådan at de blev besat af svenskerne allerede året før, altså i 1657, men desuden havde de oplevet strenge fjendtlige besættelser allerede i 1627-29 og 1644-45 – og det havde de sjællandske byer ikke. Tager man et konkret eksempel som Odense, så led den kraftigt under den svenske besættelse, og indbyggertallet sank dramatisk. Men det forhindrede dog ikke at tallet i de følgende 130 år steg med hele 53%. Altså langt mere end de sjællandske byer kunne præstere.

Studiet af enkelthederne bevirker altså at vi må tolke tallene på en ny måde, vi må revidere vores problemstilling, vi er på vej rundt i forskningsspiralen. Svenskekrigene kan åbenbart ikke være ene årsag til al elendigheden. Andre historikere har da også peget på at de sjællandske byer led under nærheden af den dominerende hovedstad. Det er sikkert rigtigt, men det kan nu heller ikke være hele forklaringen. Vender man tilbage til tallene for de enkelte byer, vil man se vidt forskellige udviklinger. Fra 1672 og de næste hundrede år frem steg Korsørs folketal med 62% mens Næstveds faldt med 24% for blot at nævne

et eksempel. Det der er karakteristisk for udviklingen er netop de markante forskelle der er fra by til by. De forhold der præger tiden og byudviklingen er generelle forhold som kriser for kornhandelen, skattetryk og krigsulykker. Men disse ting har jo netop ramt alle byerne, og derved bliver forskellene fra by til by extra interessant. En dybere indsigt i udviklingen kan ikke bygge på gennemsnitstal, vi må revidere problemstillingen og studere de enkelte byers økonomiske og demografiske forhold. Og måske især sammenhængen mellem de to ting.

Jeg nævnedede tidligere at man ofte ved studiet af befolkningsudviklingen først og fremmest har fæstnet sig ved antallet af fødte og døde, man har helt klart tænkt alt for lidt på de til- og fraflyttede. Måske ud fra en ubevidst opfattelse af at folk i tidligere tid ikke flyttede så meget. En anden – men langt mere bevidst – opfattelse hos forskerne er at det var specielt usundt at leve i byerne. Byerne skulle have haft et permanent fødselsunderskud således at kun en stadig og stor tilvandring kunne opretholde byernes befolkningstal. Nu har det næppe været specielt sundt at leve i større byer som for eksempel København, men når man tænker på hvor små de danske købstæder var – nogle få hundrede eller når det gik højt et par tusinde indbyggere – er det svært at forestille sig at det skulle have været alarmerende farligt at bo i dem. Bevist er det da heller ikke.

Man har ganske vist undersøgelser der viser at der ofte blev begravet flere mennesker i en købstad end der blev født i byen. Men det er faktisk en hel anden sag. Her har man nok behandlet kilderne efter de klassiske kildekritiske regler, men man har ikke forstået at tolke dem rigtigt. I dette tilfælde er det fatalt, for så længe man ikke kender størrelsen af til- og fravandring giver det overhovedet ingen

m^ening at sammenligne fødsels- og dødstal. Det kan man kun gøre hvis der er tale om lukkede samfund uden vandringer, og det var de danske byer bestemt ikke.

Hvis man forestiller sig et lokalsamfund der hvert år får et stigende antal tilflyttere, så stiger indbyggertallet støt, blot antallet af tilflyttere er større end dødstallet + fraflytningstallet. Og det er helt uafhængigt af hvor mange børn der bliver født på stedet. Der behøver såmænd ikke blive født et eneste barn. Et alderdomshjem under udbygning er et oplagt eksempel: ingen fødsler, mange dødsfald, men alligevel flere og flere beboere. Det samme kan gælde for en købstad. Et stort antal landboer flytter ind til byen, dvs. de dør ikke hjemme på landet som de ellers ville have gjort, de dør i byen og belaster dermed byens dødsstatistik uden nødvendigvis at få børn i byen og altså uden at bidrage til at øge fødselstallet. I dette tilfælde er det altså ligefrem tilvandringen der bevirker at der er et fødselsunderskud.

Dukker man ned i de enkelte byers udvikling opdager man at de generelle opfattelser ganske enkelt ikke holder stik. Man må stille nogle andre spørgsmål og inddrage flere kilder. Og her hjælper det ikke bare at se på tilvandringen til byerne. Lokale undersøgelser viser nemlig at der ikke er nogen enkel sammenhæng mellem tilvandring og væxt. I 1845 var 55% af Frederikssunds beboere tilvandrere og byens indbyggertal steg med 64% på 10 år. I Sorø var tilvandringen på hele 62%, så her kunne man vente en endnu større væxt, men den var kun på 18%, altså godt 1/4 af hvad den var i Frederikssund. Her må man altså grave dybere i kilderne for at finde en forklaring. Og det er netop det lokalhistorikeren kan fordi han som nævnt kan kæde oplysningerne sammen på individniveau. Han kan sammenligne de forskellige folketællinger og inddrage

kirkebogsoplysninger og derved se hvem der boede i byen, om de var født der, om de var tilvandrede, hvor længe de var i byen og endelig hvem der vandrede fra byen. Navnlig fravandringen synes at have overrasket mange forskere.

I et af de mange gode specialer, der har været skrevet til bedømmelse på Lokalhistorisk Afdeling, konstaterede Allan Schmidt at der i Præstø i 1845 levede 97 personer der var født i København. Nogle kunne måske føle sig fristet til med Brandes at sige: »*Det (...) er langt fra at udtrykke nogen op-højjet eller mærkelig tanke, eller endog blot en tanke*«, men det ville dog være at undervurdere iagttagelsen. Det vil nok overraske en del at der på det tidspunkt var ganske mange mennesker der kunne flytte fra hovedstaden til en af Sjællands mindste købstæder. En nærmere undersøgelse af personernes køn, alder og erhverv kunne måske give en forklaring på hvorfor de flyttede.

Allan Schmidt havde dog et andet ærinde. Han konstaterede at der 5 år senere boede 103 københavnsk-fødte i Præstø. Tilsyneladende er der altså endnu 6 københavnere der er flyttet til byen. Men nej. En nærsynet iagttagelse af hver enkelt person afslører noget langt mere interessant. Af de oprindelige 97 personer fra 1845 er de 5 døde, men ikke mindre end 40 (altså omtrent halvdelen af resten) er flyttet fra Præstø mellem 1845 og 1850. Til gengæld er der så flyttet hele 51 københavnere til byen. Nettovandringen, altså de 6 personer, dækker i virkeligheden over at 91 personer er flyttet til eller fra byen. I perioden 1845-50 var den totale nettovandring kun på 38 personer, men det dækker over at et sted mellem 1.300 og 1.400 personer er vandret til eller fra Præstø i de 5 år. Konsekvensen heraf er at der har været et umådeligt gennemtræk i byen og at den befolkningsmæssige stabili-

tet har været særdeles ringe. Noget der virkelig stemmer meget dårligt med vores generelle opfattelse af de stillestående og stagnerende danske købstæder. Jeg har regnet videre på tallene. Mellem 1845 og 1855 flytter ca. halvdelen af den overlevende befolkning i Præstø væk fra byen, og af indbyggerne pr. 1855 er 47% tilvandet inden for de seneste 10 år. Kun 21% har virkelig rod i byen mere end 10 år tilbage. En tilsvarende undersøgelse vedrørende Silkeborg giver et lignende billede.

Ved at følge de enkelte personer i byen kan man måske afdække nogle af de økonomiske, sociale og kulturelle forhold der ligger bag det store antal flytninger, men måske også påvise nogle af de tilsvarende konsekvenser som flytningerne må have medført. Det må være en væsentlig lokalhistorisk opgave at få udført undersøgelser af denne art. Det vil fortælle noget om de enkelte byers historie, måske også noget om menneskelige levevilkår, men resultaterne vil også være af betydning for Danmarkshistorien. Det er givet at byernes befolkningsudvikling ikke kan studeres generelt, ja ikke engang landsdelsvis. Variationsbredden er alt for stor, man må gå ned i lokale undersøgelser af den enkelte by og dens borgere. Eller som den svenske professor Ingrid Hammerström sagde ved det første af de nordiske, lokalhistoriske seminarer som Afdelingen arrangerede i 1973: »*Det ligger en stor fara i at utgå från en etablerad, kanske föråldrad uppfattning om någon typ av rikstrend (...) även »rikstrenden« döljer en skiftande verklighet*«. ¹³

Skal rigshistorikeren da i gang med at studere udviklingen i alle landets byer før han kan sætte pen til papiret? Afgjort ikke, for der er grund til at understrege at studiet af helheden har spørgsmål og svar som ikke interesserer ved studiet af enkeltdelen – og omvendt. Ændringer i helheden påvirker

selvfølgelig forholdene i de enkelte byer og egne, men aktioner og reaktioner rundt om i landet er i højeste grad med til at påvirke den generelle udvikling.

Lokalhistorikerens fastholden ved det helt lokale, hans indgående optagethed af det enkelte individ, som det optræder i de mange forskellige kilder, og hans tolkning af materialet i lyset af frugtbare spørgsmål giver ham mulighed for at opbygge en helhedsskildring af et lokalsamfund som kan vise variationsbredden i den nationale udvikling. Og som derfor kan være et godt hjælpemiddel for rigshistorikeren ved at forfine *dennes* problemformuleringer. I visse tilfælde kan lokalhistorikerens undersøgelser ligefrem punktere mere generelle teorier.

Lokalhistorisk Afdeling har altid haft en dobbelt arbejdsopgave, en der henvendte sig til de historiestuderende ved Københavns Universitet, og en der sigtede mod lokalhistorikere – professionelle som amatører – hinsides Valby Bakke. At den ene opgave er folkelig bør ikke få videnskabsmanden til at se ned på den som mindreværdig; det vil hverken være klædeligt eller klogt. På den anden side må lokalhistoriens karakter af at være en faglig disciplin der skal opfylde videnskabelige krav ikke få »lægmanden« til at tro at der er tale om lærde snurrepibier. Det vil nemlig heller ikke være klogt.

Vi lever i et Europa der er under forvandling – man taler om regionernes Europa – og der er derfor et forhold jeg tror man bør tillægge stor betydning. Historien, men ikke mindst lokalhistorien kan bruges og bruges ofte som værn om kulturen og til folkelig og menneskelig berigelse; man kan således tale om de mere »bløde« sider af faget. Det er sider som Universitetet undertiden ser væk fra – eller i visse tilfælde ser ned på. Nogle mener at »den slags« er opgaver for højskole-

lærere og journalister. Givet er at historie og lokalhistorie som universitetsfag skal have et videnskabeligt fundament, ellers hørte de ikke hjemme på universitetet, men hvis man overser eller glemmer, endelige nedvurderer disse funktioner af historien, så kommer man nemt til at opleve at der er andre der misbruger historien. 1900-tallet har på forfærdende måde demonstreret dette til overmål, og dette århundrede er såmænd ikke startet for godt. Det er næppe heldigt hvis universitetet ser væk fra de »bløde« sider af historien og eventuelt overlader dem til udenforstående der har mere eller mindre skumle hensigter og som i hvert fald ikke føler noget ansvar over for hvad man kunne kalde ret og rimeligt, sandt og falsk. Eller lad os blot kalde det: videnskabelig metode og tankegang.

Når man i dag taler om hvad det er relevant for andre forskere at studere, så vil det nok være rimeligt at man overvejer begrebet relevans – relevant for hvem og på hvilken måde relevant. Tænk blot på den ofte citerede anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 1879 af førstelærer Carstensens bog Hjørlunde Sogns Historie. Det var her den senere rigsarkivar C.F. Bricka skrev om bogens omtale af gårdmænd og husmænd: »*hvad de have heddet er aldeles ligegyldigt, de have aldrig tilhørt historien og ville aldrig komme til at tilhøre den. Så har den kinesiske Kejserække dog større betydning for os*«. ¹⁴

Det at være faghistoriker er ikke nødvendigvis en garanti for at man ved hvilke veje forskningen vil slå ind på i fremtiden. Der er gennem generationer mange lokalhistorikere der har holdt fast ved emnekredse, synsvinkler og kildegrupper der siden er blevet knæsat og benyttet af den øvrige forskning. Man kan derfor kun ønske den bedst mulige kontakt mellem de to grupper til gensidig inspiration og udvikling af fagområderne. Der er imid-

lertid grund til at understrege at helhed og del er forskellige, men de er knyttet uløseligt sammen, og studiet af hver part giver ny viden om den anden. Man må dog huske, at lokalhistorikeren går galt i byen hvis han prøver at forstå sin lokalitets historie ved deduktion fra rigshistorien. At bruge den almindelige udvikling i nationen til at give et billede af livet i den enkelte lokalitet er at give et fordrejet billede. Variationsbredden er alt for stor til at man kan gå fra det uendeligt store direkte til det uendeligt små. Den anden vej er – som Brandes har påpeget – langt mere farbar.

Noter:

1. Maeve Drewsen m.fl. (red.): Det STORE i det små, Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 10, 1997.
2. Knud Prange: Trend eller Traume? Lokalhistorisk Afdeling i det næste sekel. Tekst & Teser, Arbejdspapirer fra Institut for Historie nr. 4, 1999.
3. H.P. Rohde: Den tabte pointe, Magasin fra Det kongelige Bibliotek, 7. årg. nr. 2, 1992, s. 3-10.
4. Knud Prange: Lokal Historie – en håndbog, 1989, s. 76ff.
5. H.P.R. Finberg og V.H.T. Skipp: Local History. Objective and Pursuit, 2. udg. Nexton Abbot 1973, s. 43f. Om den såkaldte Leicester-skole i almindelighed se: Knud Prange: Leicester-skolen – nogle indtryk af engelsk lokalhistorie i: Ole W. Q. Bay m.fl. (red.): Nye strømninger i dansk lokalhistorie, 1981, s. 7-17.
6. Kåre Lunden: Dialog med fortida. Historie og historikarar frå 1184 til 1984, Oslo 1985, s. 213.
7. Siden denne forelæsning blev holdt, er jeg stødt på to tilsvarende udsagn. I et interview i Fortid og Nutid 2000: 2, s. 32f. siger Alex Wittendorff: »Kildekritikken blev somme tider ført ud i det absurde. Den er nyttig og uomgængelig, men der er sider af faget hvor det, vi nu kalder den klassiske kildekritik, ikke slår til«. Det andet eksempel stammer fra Bjarne Stoklunds bog: Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600, s. 163f. (2000). Det hedder her: »Johannes Steenstrup var skeptisk over for den nye kildekritik (...) det hele var blevet så håndværkspræget og skolemæssigt. Der var ingen fremtrædende forskerindividualiteter, men derimod »en stor mængde kritisk uddannede dygtigheder af ensartet støbning«. Overfor det énsidige krav om kildekritisk skoling stillede Steenstrup evnen til hermeneutisk indlevelse og forståelse ... Og hermeneutik er jo netop fortolkningskunst.
8. Johan Jørgensen: Skifter og Testamenter, 1968.
9. John T. Lauridsen: Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier, 1999, s. 296.
10. Palle Ove Christiansen: Kulturhistorie som opposition, 2000, s. 12, n. 6.
11. Albert Olsen: Lokalhistorie – Rigshistorie, Fortid og Nutid, bd. 15, hæfte 2, 1943, s. 2.
12. De følgende tal, citater og synspunkter bygger i høj grad på Knud Prange: Svenskekrig – Stilstand – Opgang. Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca 1650 til ca 1850. Lokalhistorisk Afdelings Småtryk nr. 15. 1985. Her findes også de relevante kildehenvisninger.
13. Knud Prange (red.): Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år, 1979, s. 10.
14. Historisk Tidsskrift 5. rk., bd. 1, 1879, s. 710.